

Джерела

1. Барішполець О.Т., Найдюнова Л.А., Мироненко Г.В., Голубева О.Є., Різун В.В. та ін. Медіакультура особистості; соціально-психологічний підхід: навчально-методичний збірник / за ред. Л.А. Найдюнової, О.Т. Барішпольця. К.: Міленіум, 2009. 440 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. К.: Либідь, 2003. 344 с.
3. Бурім О.В. Медіакомпетентність та медіаграмотність як результат медіа-освіти та запорука інформаційної безпеки особистості. URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp7/konf2/Burim.pdf
4. Виноградова Н.В. З чого починається любов до книги. *Шкільна бібліотека*. 2011. № 11. С. 65–67.
5. Наскельна О.В., Мархайчук М.В. Традиції сімейного читання. *Шкільна бібліотека*. 2012. № 21-22. С. 91–92.
6. Онкович Г.В. Медіаосвіта. Загальний курс: програма навчального курсу для студентів вищих навчальних закладів. К.: ІВО НАПН України, 2010. 24 с.
7. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Х.: Акта, 2012. 563 с.

Галина Сердюк

**ЗЕМЛЯ ДИТИНСТВА ЯК СИМВОЛ УТРАЧЕНОГО РАЮ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ КІНОПОВІСТІ «ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА»
ТА «ЩОДЕННИКА» О. ДОВЖЕНКА)**

*Будемо щасливі і вдячні рідній землі,
що нагодувала й напоїла нас не тільки хлібом і медом,
а й чистими думками і незлобливими почуттями,
любов'ю до людей, співчуттям...*

О. Довженко

Кіноповість «Зачарована Десна» – мистецько-літературна пам'ятка, яка назавжди закарбувала не лише словосполучення іменника та прикметника, а й засвідчила глибокий, навічно нерозривний зв'язок всесвітньовідомого кінорежисера із сакральним образом дитинства. О. Довженко створив власне розуміння рідного краю – Землі Обітованої. У кіноповісті автор оспівує та опоетизовує своє дитинство. У наївному дитячому сприйнятті він шукає для себе шляхи добра, але насправді підказує нам, як зберегти землю свого дитинства, щоб вона не стала втраченим раєм.

Головною метою нашої розвідки є виокремлення й аналіз головного образу кіноповісті – Землі Обітованої, яку уособлював рідний придеснянський

край О. Довженка, світ його дитинства. Від чарівної Десни починалася його дорога до людини, про яку він так натхненно думав, для якої так самовіддано творив.

Ось чому важливо не тільки проаналізувати кіноповість, з'ясувати ідейно-тематичні, композиційні, часо-просторові особливості твору, схарактеризувати персонажів повісті, але й простежити шлях становлення особистості митця, формування його світогляду. Варто розкрити оригінальність дитячого світосприйняття, зрозуміти морально-психологічну мотивацію дитячих вражень, учинків, розкрити образ автора та символіку образу Десни як землі дитинства О. Довженка, зрештою, зрозуміти сутність шукань та спогадів дорослого письменника, які повертають його в дитинство.

Автор наукової біографії українського кінорежисера В. Марочко, перефразувавши назву твору Олександра Довженка, схарактеризував його як людину, зачаровану Десною [7]. Звичайно, важливо було зрозуміти, що спонукало письменника повернутися спогадами в дитинство. Перше пояснення знаходимо в щоденниковому записі від 5 квітня 1942 р. Україна палала в огні, навкруги було стільки туги і горя, а письменник линув спогадом у своє дитинство. Той світ здавався йому таким прекрасним і таким багатим на добрих людей. Велике горе спонукає людину до глибоких переживань, тяжких роздумів, осмислення життя. І неабиякого значення набувають зворушливі образи дитинства.

Наприклад, 2 квітня 1942 р. Олександр Петрович занотував у «Щоденнику»: «У мене був дід, похожий на Бога. І коли я молився Богу, я бачив на покутті ніби портрет діда.. Він безумно любив гарну бесіду і гарне слово... Він був добрий дух луку і риби. Він збирав гриби і ягоди краще за нас і розмовляв з кінями» [2, с. 196]. За кілька днів з'явився такий запис: «Пишучи спогади про дитинство, про хату, про діда, про сінокіс, один собі у маленькій кімнаточці сміявся і плакав. Боже мій, скільки ж прекрасного і доброго було в моєму житті, що ніколи-ніколи вже не повернеться! Скільки краси на Десні, на сінокоші і скрізь-усюди, куди тільки не гляне моє душевне око» [2, с. 202].

Зауважимо, що текст повісті формувалася поступово і, зрештою, був укладений з урахуванням специфіки кіно. Робота над «Зачарованою Десною» тривала майже чотирнадцять років. Твору властива двоплановість зображення, непослідовність сюжетного розгортання. Реалістично виписані картини дитинства білоголового Сашка, його дитячі враження від навколишнього світу, картини сільського життя, хлопчачі витівки, радощі й жалі, розповіді про людей, які оточували хлопчика. Водночас простежується філософське осмислення всього баченого й перейденого людиною, на чиему шляху були і радість творчих успіхів, і розпач невдач [5, с. 165].

14 листопада 1952 р. О. Довженко словами занотував до «Щоденника» проникливі емоційні почуття: «Річко, річко, душа мого народу, який безцінний дар ти принесла мені! З кожним спогадом я купаюсь у тобі, з кожною світлою думкою мчу до тебе на тихій воді, на ясній зорі, несу тобі в жертву найдорожчі мислі, припадаю до тебе. Свята моя, незабутня, вічна! Поклич мене, прийми на свої береги, де трудяться мої люде, де чую спів...» [2, с. 501]. Навіть після смерті Й. Сталіна справа публікації твору затягувалася. Редактори видавництва погоджувалися взяти до друку матеріал, але водночас бралися до редагування тексту. У 1956 р. автор таки побачив надрукованою «Зачаровану Десну» в журналі «Дніпро», а окремою книжкою вона з'явилася в 1957 р., уже після смерті письменника.

Перше, що впадає в око читачеві «Зачарованої Десни», – безмежна любов до рідного краю. Проникливо звучать слова О. Довженка: «Будемо щасливі і вдячні рідній землі, що нагодувала й напоїла нас не тільки хлібом і медом, а й чистими думками, незлобливими почуттями, любов'ю до людей, співчуттям...» Благодатна чернігівська земля, її краса, природа – усе те, що виховує, формує, надихає, полонить. Усе це уособлює Довженків світ дитинства.

О. Довженко прагнув переїхати в українське село, щоб «жити і працювати там – ближче до народу». Він повсякчас линув душею до України, прагнув віднайти душевну рівновагу. Повернутися назавжди не судилося, але митець ніколи не залишав України, він жив нею та водночас намагався реалізувати власні творчі задуми. А щоб бути сильним, варто було пригадати своє коріння, морально-етичні ідеали, життєві цінності.

Народна етика стверджує, що любов до всього живого починається з раннього дитинства. Письменник з дитинства вчився вслухатися у світ природи, розуміти її мову. Ось чому для аналізу світлого та узагальненого образу рідної землі варто обрати чарівний світ природи. Текст кіноповісті насичений описами природи, що зображена в барвистому, яскравому цвіті. Читаючи повість уважно, вдумливо, наче відчуваєш запах і навіть смак рослин. Автор, з любов'ю змальовуючи навколишній світ, використав різноманітну палітру кольорів. Малий Сашко з літа в літо бачив, якими барвами вигравав город, і вбирав ті кольори у свою чутливу душу. З дитинства знав, яка рослина як пахне, який смак мають тютюнові й гарбузові квіти тощо. «Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізрастало. Коли вилізе саме з землі всяка рослиночка, ото мені радість», – ці емоційні слова вкладені в уста матері, але вони, вочевидь, є сповіддю й самого автора [2, с. 16].

Природа – це основа життєвої гармонії. Пригадуючи своє дитинство, О. Довженко наголошував: «Жили ми в повній гармонії з силами природи. Зимом мерзли, літом смаглись на сонці, восени місили грязь, а весною нас

заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя» [2, с. 38]. Близьке спілкування з природою, глибоке відчуття її краси формують творчу фантазію, благородство думок і вчинків, піднесеність ідеалів, яких Олександр Петрович дотримувався протягом усього життя.

У повісті помічаємо поступовість сприймання природного світу героєм – малим Сашком. Спочатку чуттєве пізнання, коли трапляється приємне й неприємне. З чим пов'язані його неприємні відчуття? Вони викликані болем («неприємно ходити босим по стерні», «неприємно, коли гуска сичить і кусає»), тяжкою працею («неприємно нести важке відро, полоть і пасинкувати тютюн») та стосунками в родині («баба клене», «батько приходиться п'яний і б'ється»).

Джерелом приємних вражень і відчуттів героя є природа. Ось які приємні образи спостерігаємо в тексті: «Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками»; «приємно знайти в траві пташине кубло»; «приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді»; «приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі»; «приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким».

Тваринний світ також емоційно та асоціативно сприймається автором. Наприклад, про собаку Пірата він згадує, що той «з переляку тікає від кашлю діда», «боїться дивитися на картину». Пес «ховався в малині, коли батько йшов з шинку», «повз до нас, перекидаючись на спину і голосно плачучи від повноти щастя». А яким трагізмом сповнений сюжет за участю коней: «Батько ударив по конях. Як він промчав ті тридцять верстов, нещадно б'ючи коней, аби швидше нас рятувати, а дома вже бачили тільки, як ударився він мокрими кінями в ворота, аж ворота розбилися, і покалічені коні попадали в кровавій піні» [2, с. 32]. Коні – найкрасивіші тварини, але в описі автор ніби підкреслює їх «некрасивість». Вони «пригноблені, засуджені безповоротно і навіки». На думку дорослого Довженка, «ні в житті ще, ні в письменстві не існувало хлопчика, що так би мріяв про кінську красу...» Очевидно, прагнучи краси, маленький герой мріє про екзотичних тварин: «Перед сном мені так палко захотілось розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно. Мені наскучили одні телята й коні».

Центральним і найважливішим елементом цієї гармонійної природної системи є образ Десни. Вплив її на формування особистості героя суттєвий. Це символ рідної землі, того раю, де було так затишно й добре. Цікавим постає річка в сні героя: «Я пливу за водою, і світ пливе наді мною, пливають хмари весняні – весело змагаються в небі, попід хмарами лине перелітне птаство – качки, чайки, журавлі. Летять черногузи, як чоловіки у сні. І плав пливе. Пропливають лози, верби, в'язи, тополі у воді, зелені острови». Згадуючи

про Десну, автор говорить про неможливість повернутися до дитячого раю: «Було-таки й справді, та вельми вже минуло й розгубилось на шляхах, і вже ніколи не вернеться святість босоногого дитинства» [2, с. 31].

Описи Десни в повісті колоритні, соковиті, різнобарвні: «Весна пливла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом весна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси» [2, с. 38]. І далі ще яскравіші образи дитячого раю: «А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс – все блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. Вбігаю в ліс – гриби. У лози – ожина. В кущі – горіхи. В озері воду скаламучу – риба. Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять траву» [2, с. 46].

Довженкові слова-характеристики образу Десни: пишна, вільна, красива, нестримна, благодатна, ласкава, солодка, життєдайна. Якщо визначати місце Десни в системі простору, який освоює малий герой (мікрокосм – мезокосм – макрокосм), то можемо перекопатися, що образ Батьківщини зображений у динаміці: від конкретного до сакрального, від найменших подробиць просторово обмеженого світу «малої батьківщини» (хати, садка, городу), які є сферою інтересів дитини, до тих проявів, які становлять простір стратегічних інтересів українця – образу Десни.

Другим елементом Землі Обітованої є родина. Образи членів сім'ї Довженків, стосунки між ними можуть сприйматися неоднозначно. Наприклад, на сторінках «Щоденника» у 1943 р., поміж записаних поточних спостережень, є пронизана болем згадка: «Багато, як подумаю, було в житті моєї родини важкого і страшного. Багато смертей, плачу, прокльонів, багато бійки, пияцтва, темноти і зла. Багато нездійснених, темних, напівусвідомлених надій і бажань находило собі могилу в горілці і сварках. Всі були нещасливі кожен по-своєму – і прадід, і дід, і батько, й мати, і брати. Життя людське скорботне. І моє життя скорботне» [2, с. 341].

Система персонажів кіноповісті ґрунтується на архетипічних уявленнях про людину (головні персонажі належать до певного архетипу – дід, баба, батько, мати, діти). Очолоє цю ієрархію образ діда, «високий і худий, і чоло в нього було високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла» [2, с. 17], в основі якого знаходиться фольклорний ідеал. Гадаємо, не випадково він згадується на початку твору.

Разом з дідом з'являється образ матері. Любов, чуйне і дбайливе ставлення до неї завжди правили за показник духовної зрілості й чеснот людини. Марно шукати щирого і безмежного кохання в шлюбі, коли діти виявили зневагу до

матері, яка дарувала їм життя. Першою і єдиною жінкою, яку малий Сашко і дорослий Олександр Петрович безмежно любив і обожнював, була його мати. Водночас він іронізує над її забобонністю, гоноровістю, безграмотністю. З мамою пов'язані мотиви прощання й розлуки (проводу на косовицю, коли мати зозулею «кувала розлуку»). Щаслива й радісна мати, коли її діти щасливі. У печалі, горі, сльозах вона, коли доля не усміхається її дітям. Не жаліла вона і матір О. Довженка, бо не вділила її дітям довгих літ. Тому й посивіла мати на тридцятому році життя. Богобоязлива, покірنا, весела і тонкосльоза, щедра й економна, дбайлива і чуйна поліська селянка, вона народила 13 дітей, з яких 11 поховала. Гіршої кари для матері не вигадати. «Вона народилася для пісні, але проплакала все життя», – сумно згадував Довженко.

У «Щоденнику» багато образів жінок, та всі вони змальовані крізь призму війни. Уже в 1941 р. О. Довженко занотував: «Велика і надзвичайна тема – українська жінка і війна. Хто виніс і винесе на своїх плечах найбільше лиха, жорстокості, ганьби, насильства? Українська мати, сестра, жінка, улюблена» [2, с. 176].

Повертаючись до тексту кіноповісті, зауважимо, що галерея жіночих образів у повісті представлена не так широко, як чоловічих. Читач фактично зустрічається лише з прабабою Сашка, яка його проклинає, епізодично – з його сестрою, котра тільки народилася й чомусь не сподобалася героєві оповідання. Усе жіноцтво не має власних імен, а лише відтворює соціальне тло. Чи не свідчить це про неавторитетність жіночого начала? Ні, адже всі найкращі характеристики жіноцтва автор адресує улюбленій річці дитинства. Вона свята, незаймана, зачарована, пробуджує любов до краси, бажання творити.

У кіноповісті привертають увагу яскраві чоловічі образи. Батько – центральна фігура для формування світогляду дитини. Автор порівнює його з античною статуєю Аполлона, яку вкрили нелюди зухвалі брудом і лахміттям. Герой, розповідаючи про смерть братів, ідентифікує себе з чоловічим началом: «Батько кинувся до нас, а ми всі мертві лежимо, один лиш я живий». До вихователів малого Сашка належать також і дід Семен, схожий на Бога, дід Тарас – чумак, дід Масій – крамар, дід Захарко – коваль, отець Кирило, дядько Самійло – косар, Тихон Бобир – мисливець, Ярема Бобир – винахідник. Усі вони колоритні чоловічі персонажі, які впливають на формування національної свідомості дитини.

У хлопчини виникали запитання: «Хто ми, українці? Чиї сини? Яких батьків?» Батько з боєм відповідав: «Прості ми люди, синку? Хохли, ті, що хліб обробляють. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки звання осталося». А в «Щоденнику» О. Довженко з боєм пише: «У чомусь найдорожчому і

найважливішому ми, українці, безумовно, є народ другорядний, поганий і нікчемний. Ми дурний народ і невеликий, ми народ безцвітний, наша немов один до одного непошана, наша відсутність солідарності і взаємопідтримки, наше наплювателство на свою долю і долю своєї культури абсолютно разучі... У нас нема справжнього почуття гідності, і поняття особистої свободи існує в нас, як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі, а не як народно-державне розуміння свободи, як усвідомлення необхідності. Ми вічні парубки. А Україна наша вічна вдова. Ми удовині діти» [2, с. 287].

Водночас в образах героїв кіноповісті часто-густо відображено особливості української вдачі, наприклад зберігати почуття гумору за будь-яких обставин. Добру посмішку викликає епізод бійки на косовиці, у якому проявився козацький дух героїв «Зачарованої Десни».

У творі згадуються також українські обряди, звичаї, наприклад Святий вечір. Свята вечеря ще більше ріднила й об'єднувала всіх членів родини. Є в повісті чудовий епізод колядування. Слова пісні проростали в мрію про себе, звитяжного і сміливого. Від того співу «світ став одразу такий урочистий», а хлопець хотів урятувати все живе на землі.

Особливе значення для формування характеру та національної свідомості мала пісня. У «Щоденнику» від 11 грудня 1943 р. О. Довженко занотував: «Сьогодні записав од матері десять чудесних колядок і п'ять нових старих пісень. Так було приємно записувати. Просто сльози наверталися од радості чи зворушення. Колядки мати наспівувала. У неї лишився чудесний слух. Вона потонула в спогадах дитинства і проспівала мені п'ять улюблених пісень свого батька, а мого діда ткача Ярмоли, що дуже любив співати за своїм верстатом. «Ото було тче і так співає, тільки човник бігає. А часом співає-співає та й заплаче, їй-Богу, правда»» [2, с. 336–337].

Показовим також є епізод повені. У дитинстві то було реальне видовище вселенського потопу. Водночас звучить мотив оновлення, очищення: «Осяяний сонцем, перед нами розкрився новий світ. Нічого не можна було впізнати. Все було інше, все краще, могутніше, веселіше. Вода, хмари, плав – все плывло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці» [2, с. 39]. Та знов виринають образи втраченого раю у свідомості дорослого Довженка: «Загинуло й щезло геть з лиця землі моє село не від води, а від вогню. І теж весною. Через півстоліття» [2, с. 43].

Працюючи над сюжетами «Зачарованої Десни», О. Довженко занотовує в «Щоденнику» 4 квітня 1942 р.: «Сьогодні Пасха. Найпоетичніше свято людей, що обробляють землю, і найстаріше, безумовно, дохристиянське. Свято весни, свято тепла, свято оживання життя, роду – народження, продовження. Сонце грало, і все радувалося, і всі люде у цей день були

незвичайними. На Пасху ніхто нікого не вбивав і не було крадіжок. Свято над святами. Празників празник. Люде цілували людей». І враз: «Нема. Нема нічого. Чисто. Продовжується будень. Довжелезний. І ллється кров. Земля занедужала» [2, с. 201–202]. Отже, Пасха – це свято, це рай. Війна й кров – це хвороба, це гріх і втрата раю.

У повісті автор звертається до біблійних мотивів. Виразно постає образ утраченого раю, у дитячій свідомості карбуються поняття святості і гріха. Щоб спокутувати свою провину, хлопець вирішив творити добрі діла. Дитина інтуїтивно здогадується, що тільки добром можна залагодити провину. У творі згадуються імена Бога, Матері Божої, св. Юрія/Георгія на білому коні, святого Миколая-угодника, скорого помічника нужденних. Слід зауважити, що вільне поводження оповідача з християнськими мотивами й персонажами-святими є проявом «демократичності» українського релігійного світогляду.

Рівновеликим образам святих є образ одухотвореної природи. Автор, пригадуючи дитячі емоції, запитує: «Якщо пекло зображене на картині, то де ж тоді рай?» Рай для дитини – це навколишній світ, у якому немає болю, страждань, війни, смерті...

Отже, підсумовуючи аналіз системи персонажів твору, зробимо такі висновки:

1. Світ дитинства в «Зачарованій Десні» пов'язаний з образами батьків, сусідів, знайомих, близьких, досвід життя яких гармонійно впливав на Сашка.

2. Середовище, у якому жив О. Довженко, формувало національну свідомість, вірність рідній землі.

3. Система персонажів кіноповісті досить гармонійна, урівноважена прекрасним образом Десни.

4. Образ Батьківщини зображений у динаміці: від конкретного до сакрального, від найменших подробиць просторово обмеженого світу «малої батьківщини» до розуміння образу України.

Отже, «Зачарована Десна» – красиве й барвисте художнє полотно, пересипане колоритними сюжетами побутового життя придеснянського села. Чому Довженкова Десна зачарована? Такою вона була в спогадах дитини. Буває, ми не бачимо її краси в щоденних клопотах. Свята і чиста ріка дитинства втішала О. Довженка все життя, бентежила і вабила в невідомі світи творчості, від чого він завжди добрішав, почував себе багатим і щедрим: «Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про данину». Завдяки чарівній Десні та рідним людям митець упродовж усього

свого життя «не втрачав щастя бачити зорі навіть у буденних калюжах на життєвих дорогах» [2, с. 62].

Символом утрати людських чеснот є втрата зачарованості Десни. Автор тужливо підсумовує: «Нема тепер уже таких річок, як ти була колись, Десно, нема. Нема ні таємниць на річках, ні спокою. Ясно скрізь. Нема ні Бога, ані чорта, і жаль чомусь бере, що вже нема в річках русалок і водяних мірошників нема» [2, с. 62]. Ці риторичні заперечення нашої творчості на алюзію з образом іншої ріки (Дніпро), що його подає улюблений автор О. Довженка – М. Гоголь. Десна – відгомін нерозгаданого, фольклорного, міфічного, незбагненого, фантастичного. Десна, ота ріка дитинства, – невід’ємна частина земного раю. Такою, величною і святою, казково красивою, має залишатися вона для прийдешніх поколінь. Тож, якщо хочете зрозуміти справжні життєві цінності, навчитися любити своїх рідних, природу, зберегти земний рай, сідайте у вербові човни, візьміть весла ясеніві і поверніться на Десну, у Довженків світ.

Джерела

1. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання. К.: Наукова думка, 1986. 710 с.
2. Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. К.: «Веселка», 1995. 574 с.
3. Вдовенко Л. Відображення світогляду наших предків у повісті Олександра Довженка «Зачарована Десна». *Дивослово*. 1999. № 11. С. 42–45.
4. Вовкочин А. Філософія щастя у житті й літературній творчості О. П. Довженка. *Наукові записки Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка*. 2004. Вип. 58. С. 46–49.
5. Коба С.Л. Олександр Довженко. Життя і творчість. К.: «Дніпро», 1979. 194 с.
6. Куценко М.В. Сторінки життя і творчості О.П. Довженка. К.: Дніпро, 1975. 278 с.
7. Марочко В. Зачарований Десною: Іст. порт. Олександра Довженка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 285 с.: іл.
8. Медвідь Н. Національна своєрідність психологізму О. Довженка. *Дивослово*. 1999. № 9. С. 53–55.
9. Мойсеїв І. Філософія Олександра Довженка. *Філософ. і соціол. думка*. 1994. № 5/6. С. 111–129; № 7/8. С. 44–61.
10. Пашкова О. Мистецтво Олександра Довженка в контексті української народної культури. *Нар. творчість та етнологія*. 1994. № 5/6. С. 17–22.
11. Рудкевич І. Образ автора в кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна». *Слово і час*. 2006. № 11. С. 25–30.
12. Сотников М. Найчистіші фарби: світ дитинства у творчості О. П. Довженка. *Прапор*. 1980. № 9. С. 115–121.
13. Усі українські письменники. Харків: ПП «Торсінг плюс», 2007. 384 с.